

ŁÓDZKI OŚRODEK BADAŃ NAD PRACĄ KOBIET

LODZ CENTRE OF STUDY ON WOMEN'S WORK

Streszczenie. W artykule została omówiona kluczowa dla historii socjologicznych badań nad pracą kobiet rola ośrodka łódzkiego, zwłaszcza katedr: Socjologii Przemysłu, Socjologii Pracy i Socjologii Zawodu, z uwzględnieniem przede wszystkim dorobku badawczego powstałego w latach 60., 70. i 80. poprzedniego stulecia, a także współczesnych badań nad prekariatem prowadzonych w Katedrze Socjologii Polityki i Moralności, w jaką przekształciła się Katedra Socjologii Zawodu. Zaprezentowano szczegółowo dorobek Stefanii Dzięcielskiej-Machnikowskiej, Grzegorza Matuszaka i Danuty Walczak-Duraj, przez dziesięciolecia publikujących wyniki badań nad pracą kobiet, oraz (co było wyjątkowym osiągnięciem w okresie PRL) strajków w łódzkich fabrykach włókienniczych. W tekście przywołano również wywiady przeprowadzone z ówczesnymi badaczkami i badaczami. Wskazano też, jak po upadku łódzkiego przemysłu włókienniczego i zniknięciu jego pracowników ze społecznej wyobraźni i programów badawczych czy pomocowych dyskurs dotyczący pracy kobiet przenosi się współcześnie na pole sztuki.

Słowa kluczowe: socjologia pracy, praca, kobiety, badania, badaczki, herstoria, PRL, łódzkie włókienki, łódzki ośrodek badawczy.

Abstract. Paper presents the role of Lodz research centre, crucial in history of sociological study on women's work, especially chairs of Sociology of Industry, Sociology of Work and Sociology of Jobs and Occupations. Although it focuses on its research achievements in the 1960s, 1970s and 1980s of previous century, it also includes contemporary research conducted in the Chair of Sociology of Politics and Morality (earlier: Chair of Sociology

of Jobs and Occupations). It discusses works of Stefania Dzięcielska-Machnikowska, Grzegorz Matuszak and Danuta Walczak-Duraj, having publishing results of their research on women's work, and, unique for communist period, strikes in textile factories of Łódź. Also interviews with remaining researchers from those times are quoted. The paper also refers to transition period, decline of Łódź textile industry, and removal of its female workers from social imagination and research programmes into field of art.

Key words: sociology of work, work, women, research, researchers, herstory, Polish People's Republic, female textile workers in Łódź, Łódź centre of study on women's work.

Projekt poświęcony zapominanej historii pracy kobiet oraz badań nad tą dziedziną miał między innymi przypomnieć dorobek badań nad pracą kobiet, realizowanych w Łodzi w ostatnim półwieczu, zwłaszcza badań łódzkiego ośrodka socjologicznego oraz dorobku wybranych badaczek i badaczy. Ten interdyscyplinarny, oddolny projekt, koordynowany przez Interdyscyplinarne Seminarium Gender przy CEIN UŁ, zgromadził badaczki i badaczy reprezentujących różne dyscypliny i podejścia. Początkowo funkcjonował pod roboczą nazwą: „Historia pracy kobiet w Łodzi”, jednak w jego trakcie sam temat badań nad pracą kobiet i jej zapominanych badaczek stał się jego częścią.

Przyjęta cezura czasowa pozwala na ujęcie okresu od włączenia katedr socjologii w strukturę Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego i powierzenia im nowego zadania badań na rzecz przemysłu, aż do badań okresu transformacji i ostatniej dekady. W tym czasie dokonała się zmiana pokoleniowa, autorki i autorzy przywoływanych opracowań odchodzą na emerytury lub już nie żyją, dlatego też źródła, na których opieramy ten rozdział, to nie tylko wybrane publikacje, lecz także wywiady z ich autorkami i autorami.

Z dorobku badań nad pracą wybrałyśmy problematykę pracy kobiet z kilku powodów. Po pierwsze, obie interesujemy się i zajmujemy właśnie problematyką płci, więc projekt poświęcony pracy kobiet jest naturalną kontynuacją naszych zainteresowań. Socjologia pracy kobiet to wielka zapomniana w historii polskich badań nad pracą i to właśnie łódzki ośrodek badawczy znacznie przyczynił się do jej rozwoju. Ta nierozpoznawana w dominującym obecnie języku angielskim subdyscyplina socjologii pracy, a zarazem socjologii kobiet funkcjonuje w tradycji francuskojęzycznej, począwszy od pracy Evelyne Sullerot *Histoire et sociologie du travail féminin. Essai*¹ z 1968 roku, do współcześnie publikowanych prac. Francuskie badania i publikacje znane były polskim badaczkom i badaczom, którzy w tamtym okresie częściej posługiwali się tym językiem.

¹ E. Sullerot, *Histoire et sociologie du travail féminin. Essai*, Gonthier, Paris 1968 (praca była też przetłumaczona na język hiszpański).

Problematyka pracy kobiet była podejmowana w okresie PRL przez kilka łódzkich ośrodków. Do najważniejszych należały Uniwersytet Łódzki (UŁ) oraz Instytut Medycyny Pracy². Na UŁ kluczową rolę odegrał Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny oraz działający w jego ramach Instytut Socjologii. Powstanie UŁ w 1945 roku wiązało się z pewną misją wobec tradycyjnie robotniczego miasta, w którym miał działać³. Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny został z kolei stworzony w 1965 roku z połączenia działającego wcześniej w ramach UŁ ośrodka socjologicznego (katedr socjologii działających dotąd przy Wydziale Filozoficzno-Historycznym) oraz Wyższej Szkoły Ekonomicznej⁴. W nowej strukturze ogromną wagę przywiązywano do socjologii przemysłu, która miała wraz z resztą wydziału służyć ówczesnemu otoczeniu UŁ poprzez działalność badawczą oraz kształcenie kadr właśnie dla przemysłu.

W latach 70. XX wieku uznano, że owe kadry muszą składać się z socjologów pracy, przemysłu i zawodu. Specjaliści w tym zakresie – nie tylko z Łodzi – kształcili się także za granicami kraju oraz uczestniczyli, mimo wielu barier, w międzynarodowej wymianie myśli. Najbardziej spektakularne badania w dziedzinie socjologii pracy prowadzili łódzcy badacze w latach 80. Grzegorz Matuszak i Stefania Dzięcielska-Machnikowska wydali w dużym nakładzie pracę *Czternaście łódzkich miesięcy* poświęconą strajkom w 1980 i 1981 roku w łódzkich fabrykach⁵. Danuta Walczak-Duraj opublikowała w 1988 roku w „Folia Sociologica” swą rozprawę habilitacyjną poświęconą etosowi robotników⁶, opartą na badaniach przeprowadzonych w podłódzkich zakładach pracy, a Krzysztof Konecki przygotowywał swą rozprawę poświęconą japońskiej fabryce⁷.

Wszyscy wspomniani badacze wyszli z Zakładu Socjologii Przemysłu, powołanego w 1970 roku, z którego wyłonił się następnie Zakład Socjologii Zawodu, kierowany przez Stefanią Dzięcielską-Machnikowską, oraz Zakład Socjologii Pracy i Organizacji, kierowany przez Jolantę Kulpińską, późniejszą dyrektorką Instytutu Socjologii. W ramach Centralnych Programów Badań Podstawowych socjologowie

² O Instytucie Medycyny Pracy pisze Teresa Makowiec-Dąbrowska w rozdziale *Jak zmieniała się w Polsce ochrona zdrowia kobiet pracujących (ewolucja poglądów i przepisów)* zamieszczonym w niniejszej książce.

³ Por. A. Zysiaak, *Punkty za pochodzenie. Powojenna modernizacja i uniwersytet w robotniczym mieście*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2016.

⁴ Jako Wydział Ekonomiczny działał od 1961 roku, por. *Historia. 50 lat Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego*, <https://www.eksoc.uni.lodz.pl/wydzial/o-wydziale/historia/> (dostęp: 19.07.2019).

⁵ S. Dzięcielska-Machnikowska, G. Matuszak, *Czternaście łódzkich miesięcy. Studia socjologiczne sierpień 1980–wrzesień 1981*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1984.

⁶ D. Walczak-Duraj, *Ideologiczne i instytucjonalne uwarunkowania ethosu pracy klasy robotniczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1988.

⁷ K. Konecki, *W japońskiej fabryce. Społeczne i kulturowe aspekty pracy i organizacji przedsiębiorstwa*, Instytut Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1992.

łódzcy prowadzili badania nad pracą, strukturą społeczną, uczestnictwem w kulturze, instytucjami społecznymi działającymi na wsi i w mieście czy funkcjonowaniem zakładów przemysłowych. Profesor Jolanta Kulpińska została koordynatorem ogólnopolskiego programu „Człowiek i Praca”, w ramach którego prowadzone były badania interdyscyplinarne skupiające socjologów, ekonomistów, polityków społecznych, prawników, specjalistów od zarządzania i psychologów.

Równolegle, w łonie łódzkiej socjologii pracy rozwijały się badania dotyczące socjologii pracy kobiet. Książka pod redakcją Stefanii Dziecielskiej-Machnikowskiej *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym* z 1975 roku należała do kamieni milowych tej problematyki⁸, a jej znaczenie można porównać ze starszymi o dekadę: *Pracą zawodową kobiet a rodziną* Jerzego Piotrowskiego⁹ oraz *Kobietą współczesną* pod redakcją Magdaleny Sokołowskiej¹⁰. *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym* ukazała się dzięki staraniom Rady Kobiet przy Froncie Jedności Narodu i zapewne dlatego jej nakład przekroczył 5000 egzemplarzy, podczas gdy *Kobieta współczesna* pod redakcją Sokołowskiej została wydana w nakładzie jedynie 2000 egzemplarzy.

Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym powstała w ramach współpracy między Zarządem Łódzkim Ligi Kobiet i łódzkimi uczelniami, zapoczątkowanej w 1965 roku. Jej rezultatem były co najmniej dwa seminaria poświęcone omówieniu pozycji społeczno-ekonomicznej kobiet w dwudziestolecu PRL. Podjęto w nich kwestie: problemów zatrudnienia kobiet, współczesnej rodziny włóknarzy łódzkich, budżetu czasu łódzianek, feminizacji zawodu, problemów pracy kobiet zajmujących kierownicze stanowiska, wpływu pracy zawodowej na kobiecy organizm, organizacji ochrony zdrowia kobiet zatrudnionych w przemyśle łódzkim, opieki nad dziećmi podczas nieobecności matek pracujących, podnoszenia kultury rodziny oraz organizacji gospodarstwa domowego, przygotowania kobiet do funkcji macierzyńskiej z punktu widzenia społecznego, przyczyn wkraczania kobiet na drogę nierządu i wynikających stąd niebezpieczeństw, genezy przestępczości wśród kobiet, zasadniczych kierunków pracy komitetów rodzicielskich, walki z alkoholizmem oraz skutków społecznych nadużywania alkoholu¹¹. O seminarium pisała lokalna prasa, w tym tygodnik „Odgłosy”, jednak materiały z tego wydarzenia nie zostały w całości opublikowane.

⁸ *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*, red. S. Dziecielska-Machnikowska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1975, nakład 5000 + 294 egz.

⁹ J. Piotrowski, *Praca zawodowa kobiet a rodzina. Z prac Instytutu Gospodarstwa Społecznego*, Książka i Wiedza, Warszawa 1963.

¹⁰ *Kobieta współczesna. Z badań socjologów, lekarzy, ekonomistów, pedagogów i psychologów*, red. M. Sokołowska, Książka i Wiedza, Warszawa 1966.

¹¹ H. Mortimer-Szymczak, *Wprowadzenie*, [w:] *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie...*, s. 18.

Kolejne seminarium czy też sesja naukowa zorganizowana przez Radę Kobiet miasta Łodzi oraz UŁ w marcu 1969 roku była poświęcona życiu i pracy łódzianek. W czasie sesji ogłoszono referaty dotyczące: pracy i płacy kobiet w Łodzi, przemian w życiu łódzkiej kobiety, warunków socjalno-bytowych łódzkich włókniaerek, psychofizycznego rytmu pracy oraz wypoczynku kobiety i rodziny. O obradach informowała prasa codzienna. Niestety, materiały ukazały się jedynie w formie powielonej¹².

Pierwszą publikacją będącą owocem współpracy ze środowiskiem naukowym była właśnie *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*. Znalazły się w niej opracowania oparte na badaniach własnych oraz zleconych przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Instytut Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego, Instytut Ekonomiki, Organizacji i Normowania Pracy, niektóre artykuły są zaś fragmentami rozpraw doktorskich i habilitacyjnych. W książce tej znajdziemy teksty poświęcone sytuacji kobiet na rynku pracy (Jadwigi Florczak-Bywalec), postawom kobiet wobec pracy (Jolanty Kulpińskiej, Stefanii Dzięcielskiej-Machnikowskiej i Danuty Duraj), włókniarom (Józefa Marcza, Władysława Ćwielocha i Stefanii Dzięcielskiej-Machnikowskiej), aspiracjom urzędniczek (Alicji Cieślak), aktywności zawodowej matek (Zofii Zarzyckiej) oraz sytuacji kobiet starszych (Haliny Worach-Kardas). Zamieszczono tam również unikalny w owych czasach opis nierówności na rynku pracy. Jadwiga Florczak-Bywalec omówiła ówczesną sytuację pracujących kobiet, w tym zjawisko luki płacowej – w 1970 roku przeciętnie dwie trzecie miejsc pracy dla kobiet stanowiły prace, gdzie wynagrodzenie nie przekraczało 1000 zł, jednocześnie dla kobiet przeznaczonych było tylko 10% wszystkich miejsc z zarobkiem powyżej 2000 zł. Nawet w wysoko sfeminizowanym przemyśle włókienniczym stanowiska najlepiej płatne zajmowali mężczyźni, choć nie zawsze wiązało się to z posiadaniem przez nich wyższych od kobiet kwalifikacji mierzonych wykształceniem i stażem – wszystko wbrew prawnemu zagwarantowaniu równej płacy za równą pracę, czemu sprzyjały tzw. widełki płacowe¹³. Niestety, ten i pozostałe teksty temu nie były przywoływane, gdyż wraz z transformacją temat luki płacowej oraz nierówności kobiet i mężczyzn na rynku pracy powróciły.

Kolejnym krokiem milowym w historii socjologii pracy (oraz oporu) kobiet jest publikacja *Czternaście łódzkich miesięcy* autorstwa Stefanii Dzięcielskiej-Machnikowskiej oraz Grzegorza Matuszaka¹⁴, poświęcona strajkom w łódzkich zakładach, głównie włókienniczych, w 1981 roku. Badania, na których została

¹² Tamże, s. 19.

¹³ J. Florczak-Bywalec, *Sytuacja kobiet na rynku pracy*, [w:] *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie...*, s. 23–36.

¹⁴ S. Dzięcielska-Machnikowska, G. Matuszak, *Czternaście łódzkich miesięcy...*, nakład 9639+350 egz.

oparta, przebiegały w czasie „karnawału Solidarności”, zaś książka ukazała się tuż po odwołaniu stanu wojennego – w 1984 roku. Opublikowanie analizy poświęconej strajkom było wówczas niewyobrażalnym sukcesem¹⁵. Wydana w nakładzie prawie 10 tysięcy egzemplarzy przez Wydawnictwo Łódzkie, cieszyła się ogromną popularnością nie tylko wśród badaczek i badaczy. Ta pierwsza ogólnodostępna publikacja socjologiczna poświęcona strajkom 1980/1981 w Łodzi zawiera między innymi opis zapomnianego na wiele lat i zmarginalizowanego w zbiorowej pamięci Marszu Głodowego z 30 lipca 1981 roku.

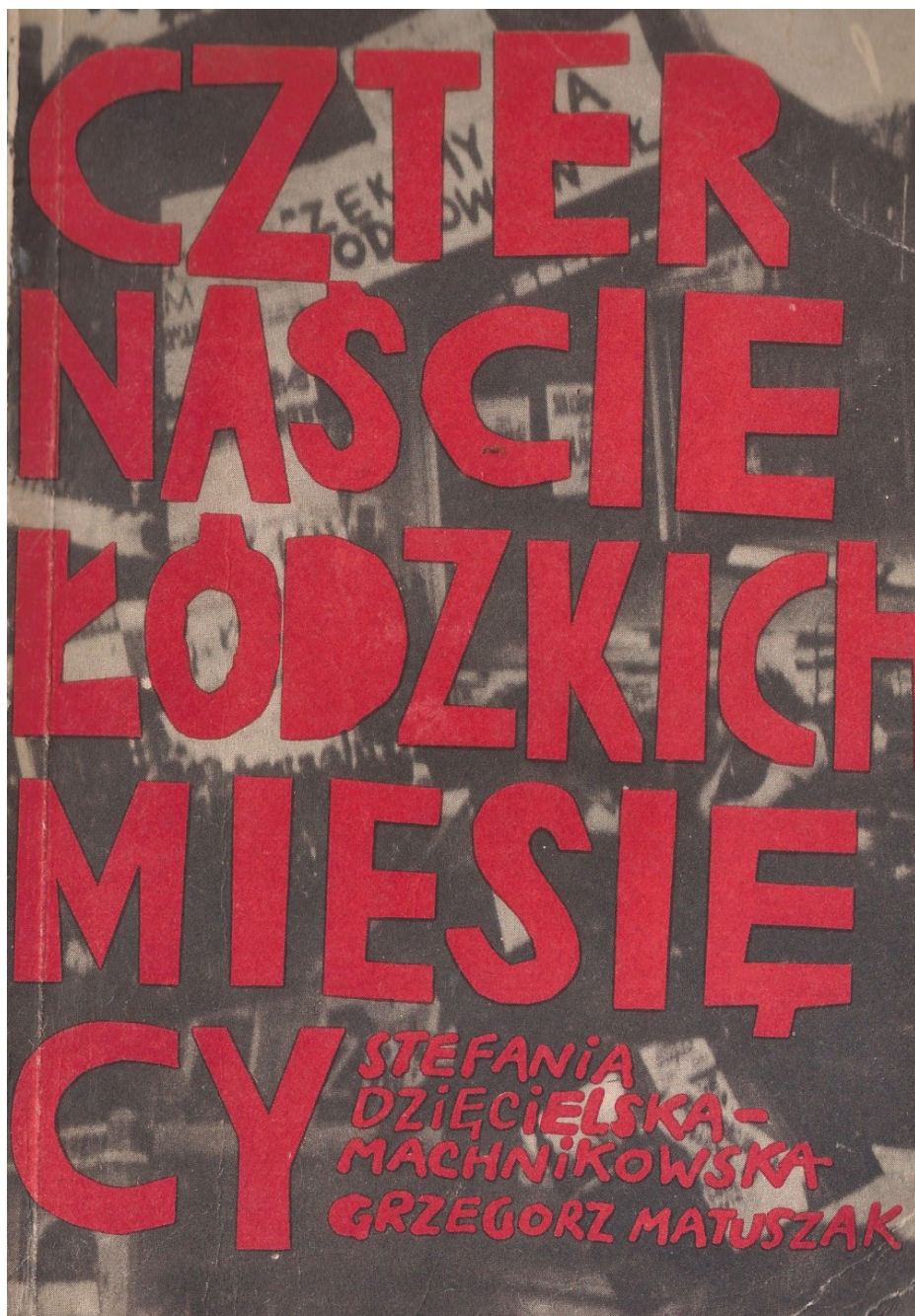
Grzegorz Matuszak – w wywiadzie z 2018 roku¹⁶ – mówił o genezie tej wyjątkowej książki. Jej pomysł pojawił się latem 1980 roku, podczas akademickich wakacji. Zbliżało się 25-lecie katedry, które aż się prosiło o jakąś rocznicową publikację, a w tym samym czasie w Zakładach Przemysłu Bawełnianego im. Juliana Marchlewskiego „Poltex” (ZPB) trwał strajk. „Dzieje się historia – opowiadał w wywiadzie Matuszak – i pojawia się pomysł, by coś z tym zrobić, bo rzadko socjologowie mają szansę badać takie zjawisko *in statu nascendi*, nie *ex-post*”. Podjęto decyzję o przeprowadzeniu badania w strajkującej fabryce, co nie było łatwe – ani strajkujący, ani dyrekcja zakładów nie chcieli na terenie fabryk obecności socjologów. Mimo to badaczom udało się w końcu uzyskać zgodę jednych i drugich oraz przeprowadzić ze strajkującymi kilkadziesiąt wywiadów swobodnych opartych o skategoryzowaną listę pytań.

Większość rozmów prowadził Grzegorz Matuszak, natomiast Stefania Dziecielska odpowiadała za organizację i finanse badania. „Ona była głową, ja pracownikiem” – wspomina Matuszak.

Wprawdzie twierdzi on w wywiadzie, że narzędzie badawcze było jedynie naszkicowane, a zebrany materiał miał charakter etnograficzny, jednak analiza zawarta w *Czternastu łódzkich miesiącach* do dziś pozostaje unikalnym socjologicznym dokumentem. Opisuje łódzkie protesty, znacznie różniące się od tego, co działo się w innych częściach kraju. Najważniejszą różnicą była ich feminizacja, wynikająca z wysokiego udziału kobiet w załogach strajkujących zakładów. Specyfika łódzkich protestów polegała także na braku akcentów religijnych, które znamy z ikonicznych przekazów ze Stoczni Gdańskiej. W Łodzi na terenie strajkujących zakładów nie było żadnych księży, modlitw ani mszy – zauważa Matuszak.

¹⁵ Przed opublikowaniem książki, w 1982 roku, ukazał się artykuł obojga autorów, pierwszy opis badań, które zostały następnie szerzej opisane w książce, por. S. Dziecielska-Machnikowska, G. Matuszak, *Strajki w wybranych łódzkich zakładach pracy. Opis socjologiczny*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica” 1982, nr 6, s. 29–63.

¹⁶ W ramach projektu, którego pokłosem jest ta książka, większość wywiadów przeprowadziła Iza Desperak, jeden wraz z Martyną Krogulec.

Ilustracja 1. Zdjęcie okładki książki: S. Dziecielska-Machnikowska, G. Matuszak, *Czternaście łódzkich miesięcy. Studia socjologiczne sierpień 1980–wrzesień 1981*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1984

Źródło: archiwum autorki

Wątki religijne nie zawsze pozostawały nieobecne podczas protestów w łódzkich fabrykach. Nie zawsze tak było. Padraic Kenney¹⁷ pisze w *Budowaniu Polski Ludowej*, że strajkujące ćwierć wieku wcześniej łódzkie robotnice opisywane były przez działaczy partyjnych jako „stare dewotki”. Kenney, historyk, zwraca jednak uwagę na upłciowienie wrześnieowego strajku w 1947 roku. Chodziło nie tylko o feminizację siły roboczej, lecz także o odwoływanie się przez robotnice do ich roli matek odpowiedzialnych zarówno za swe rodziny, jak i zdrowie oraz trwanie narodu¹⁸. Taki sam obraz pracujących kobiet wyłania się z pół wieku późniejszej książki dotyczącej także socjologii pracy autorstwa antropolożki Elizabeth Dunn, która w *Prywatyzując Polskę* sportretowała pracownice rzeszowskiej fabryki odżywek dla dzieci¹⁹.

Podobnie jak w przypadku większości protestów robotnic, strajk w ZPB im. Marchlewskiego w 1981 roku nie miał charakteru okupacyjnego, ale rotacyjny – strajkujący przychodzili do zakładu na swoją zmianę, zasiadali przy nieczynnych maszynach i po ośmiu godzinach zastępowała ich kolejna zmiana. Odmienność tę tłumaczy się podwójnymi obowiązkami kobiet, które po zakończeniu zmiany fabrycznej musiały wrócić do domu, gdzie czekały je obowiązki domowe.

Książka poświęcona temu strajkowi została złożona w Wydawnictwie Łódzkim w listopadzie 1981 roku, a więc miesiąc przed wprowadzeniem stanu wojennego, ukazała się zaś dopiero w roku 1984. Stefania Dzięcielska-Machnikowska miała znajomości w Biurze Politycznym PZPR, zaś jeden z jego członków (Józef Czyrek) znał się z kolei dobrze z Mieczysławem Rakowskim, ówczesnym wiceprezesem Rady Ministrów, który dzięki jego zabiegom wyraził zgodę na publikację

¹⁷ O tym, jak został historykiem polskiej pracy, Padraic Kenney pisze: „Do Łodzi przyjechałem jesienią 1989 roku. Już wiedziałem, że sedno mojej pracy doktorskiej będzie porównaniem doświadczeń robotników w Łodzi i we Wrocławiu w pierwszych latach po wojnie, ale gdy napisałem podania o stypendium archiwa jeszcze były w większości zamknięte, więc trudno było cokolwiek zaplanować. Jako historyk pracy zamierzałem pisać właśnie o pracy, o strajkach i o życiu codziennym robotników. Ale dopiero jak zgłębiłem archiwa partyjne, najpierw w piwnicach Sejmu (gdzie wtedy się znajdowało Centralne Archiwum KC PZPR) oraz w Komitecie Wojewódzkim PZPR w Łodzi na ul. Kościuszki – który nie miał czytelni, bo nie przyjmowano dotychczas badaczy, więc sekretarki dały mi jakieś wolne biurko u siebie – zrozumiałem, jak kluczowe będzie gender w analizie relacji między robotnikami a władzą w PRL. Dzięki wysiłkom prof. Ewy Karpińskiej z Katedry Etnografii UŁ mogłem również spotkać starych mieszkańców famulek i rozmawiać z nimi o tamtych latach. Poczulem wtedy ogromną odpowiedzialność, by zrozumieć zmagania kobiet łódzkich z rzeczywistością PRL-owską i pokazać, jak one wywierały wpływ na system i przyczyniły do jego upadku” [wypowiedź dla projektu, którego owocem jest ta książka].

¹⁸ P. Kenney, *Budowanie Polski Ludowej. Robotnicy a komuniści 1945–1950*, Wydawnictwo W.A.B. – Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa 2015, s. 123.

¹⁹ E. Dunn, *Prywatyzując Polskę. O bobofrutach, wielkim biznesie i restrukturyzacji pracy*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2017.

– wspomina Grzegorz Matuszak. Autorzy znali się także z ówczesnym dyrektorem Wydawnictwa Łódzkiego, co pozwoliło na wydanie książki mimo niesprzyjających politycznych okoliczności. Stefania Dzięcielska-Machnikowska i Grzegorz Matuszak byli w owym czasie związani z PZPR, a Matuszak został później politykiem SLD, senatorem z ramienia tej partii. Mimo to w publikacji występują w roli socjologów pracy, dochowują badawczego obiektywizmu, nie zajmują żadnego stanowiska wobec strajków czy „Solidarności”, rzetelnie opisują społeczne zjawiska, które przyszło im badać.

Książka, która przez wiele lat była jedynym źródłem na temat łódzkich protestów, zawiera ślady ingerencji cenzury. Cenzor zakwestionował i zatrzymał zdjęcie, które miało się znaleźć – obok wielu innych – na okładce: kawałek muru okalającego fabrykę, przy którym postawiono dekle od skrzyń z przędzą i napis „Państwo, w którym nauczyciel zarabia mniej niż milicjant, jest państwem milicyjnym – Lenin”. „Jego miejsce zajmuje po prostu czarny prostokąt” – wspomina Grzegorz Matuszak, jednak – jak widać na ilustracji 2 – był to wielokąt koloru białego²⁰. Hasło to przetrwało jednak w zbiorowej pamięci i było przywoływane podczas strajków nauczycielskich w 2019 roku.

Opisywane przez Grzegorza Matuszaka problemy techniczne z organizacją badania i trudności w wejściu do fabryki, przypominają współczesne problemy badaczek i badaczy zajmujących się warunkami pracy w zakładach włókienniczych. Na początku XXI wieku w Polsce zaczęto prowadzić społeczne audyty w szwalniach, stanowiących ogniwo w łańcuchu dostaw dla światowych producentów odzieży. Badaczkom i badaczom pracującym na rzecz międzynarodowych organizacji pozarządowych trudno było dostać się do pracowni. Nawet gdy odpowiednia umowa zobowiązywała właścicieli do wpuszczenia audytorów na teren zakładu, napotykali oni liczne bariery. Gigantyczne zakłady włókiennicze w centrum Łodzi zostały zastąpione przez małe firmy usytuowane na peryferiach, gdzie badaczom dużo trudniej dotrzeć. Problem ten dotyczy też badaczy następców wielkich fabryk PRL – specjalnych stref ekonomicznych, które mieszczą się z dala od centrów miast. Tam jedyną szansą na zbadanie warunków pracy okazują się wcieleniowe badania partycypacyjne²¹, ale badania te to już najnowsze dzieje polskiej socjologii pracy.

²⁰ Na okładce egzemplarza, którego zdjęcie zostało umieszczone na ilustracji 2, na białym wielokącie zapisano cenę publikacji.

²¹ Por. M. Maciejewska, *Zmęczone ciała i bezcenne produkty. Warunki pracy kobiet w specjalnej strefie ekonomicznej przemysłu elektronicznego*, Raport z badań Think Tanku Feministycznego i Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach projektu o warunkach pracy w specjalnych strefach ekonomicznych, 2012, http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/strefy_raport_maciejewska_2012.pdf (dostęp: 6.06.2020); I. Desperak, J. Błachut, E. Jakubowski, *Specjalne strefy ekonomiczne*, Wyd. Texter, Warszawa 2018.

Ilustracja 2. Tylna strona okładki książki: S. Dzięcielska-Machnikowska, G. Matuszak, *Czarnaście łódzkich miesięcy. Studia socjologiczne sierpień 1980–wrzesień 1981*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1984

Źródło: archiwum autorki

Nawet po 1989 roku książka Dzięcielskiej-Machnikowskiej i Matuszaka na długo pozostawała jedyną na temat wspomnianego strajku. Jest to też pierwsze opracowanie naukowe, w którym mowa o Marszu Głodowym Kobiet z 30 lipca 1981 roku. Wspomina o nim również Małgorzata Mazurek w *Spółeczeństwie kolejki* z 2010 roku²². W 2019 roku wydarzenie to wciąż jest jednym z najmniej opisanych protestów i zapewne jego kobiecy charakter nie pozostaje bez wpływu na to znaczące pominięcie. W 2018 roku Marsz Głodowy postanowiła przypomnieć organizacja pozarządowa zajmująca się historią – Łódzki Szlak Kobiet. W obchodach kolejnej, zapomnianej rocznicy tego wydarzenia wzięła udział Janina Kończak, liderka Marszu, która po internowaniu wyemigrowała. Wydarzenie wsparły łódzkie artystki, które przygotowały całodniowy happening na łódzkim palcu Wolności, w symbolicznym punkcie zakończenia tamtego pochodu²³. Znamienne jest powtórzenie roli tego samego miejsca podczas Czarnych Protestów w 2016 roku. Największy ówczesny przemarsz powielił częściowo trasę Marszu Głodowego i kończył się zgromadzeniem na tym samym placu.

Oprócz strajku z 1981 roku Grzegorz Matuszak zajmował się też strajkiem łódzkich włóknianek z 1971 roku²⁴. Protesty wybuchły wówczas w różnych ośrodkach przemysłowych, zaś w powszechnej świadomości zapisał się krwawo stłumiony protest na Wybrzeżu, kluczowy dla genezy późniejszej „Solidarności”. Protest łódzkich włóknianek znany był wyłącznie lokalnie. To, że fabryki stanęły, po prostu było słychać w całym mieście, ale ówczesna cenzura zadbała, by informacje o tym nie przedostały się do obiegu publicznego. Łódzkie włóknianki o proteście stoczniowców dowiedziały się z wiadomości, które kolejarze dołączali do wagonów z surowcami i podjęły protest solidarnościowy. Mimo że ich postulaty zostały spełnione (nie tylko cofnięto podwyżki cen, ale postanowiono wdrożyć program restrukturyzacji łódzkiego przemysłu oraz budowy mieszkań²⁵) – rola łódzkich włóknianek została przemilczana.

²² M. Mazurek, *Spółeczeństwo kolejki. O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*, Europejskie Centrum Solidarności, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2010.

²³ Por. I. Desperak, *Jak przypomnieć marsz głodowy z 1981 roku w czasach, gdy półki w sklepach się uginają*, https://krytykapolityczna.pl/kultura/marsz-glodowy-kobiet-z-1981/?hide_manifest (dostęp: 6.06.2020).

²⁴ G. Matuszak, *Zapomniane strajki*, [w:] I. Desperak, G. Matuszak, M. Sikorska-Kowalska, *Emancypantki, włóknianki i ciche bohaterki. Znikające kobiety, czyli białe plamy naszej historii*, Wydawnictwo Omega-Praxis, Pabianice 2009, https://archive.org/stream/EmancypantkiWłókniankiICicheBohaterkiZnikajceKobietyCzyliBiałePlamyNaszejHistorii/Emancypantki%2C%20w%C5%82%C3%B3knianki%20i%20ciche%20bohaterki%20Znikaj%C4%85ce%20kobiety%2C%20czyli%20bia%C5%82e%20plamy%20naszej%20historii_djvu.txt (dostęp: 6.06.2020).

²⁵ Por. M. Zapolska-Downar, *Dwie idee emancypacji kobiet w zderzeniu z realnym socjalizmem. Casus łódzkich włóknianek*, [w:] *Kobiety „na zakręcie” 1933–1989*, red. A. Klarman, E. Chabros, IPN, Wrocław 2014; też, *W sprawie modernizacji Łodzi w latach 70.*, [w:] K. G. Latocha, A. Ossowski, P. Spodenkiewicz, M. Zapolska-Downar, *Najdłuższe pół wieku. Kalendarium Łodzi 1939–1989*, Biblioteka Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi, t. XXXIII, Łódź 2013. O programie

Stefania Dziecielska-Machnikowska zajmowała się między innymi problematyką feminizacji zawodów oraz zagadnieniami socjologii pracy i przemysłu. W 1966 roku opublikowała *Awans kobiet* (wraz z Jolantą Kulpińską) oraz *Farmaceuci w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: studium socjologiczne o feminizacji i pozycji społecznej zawodu*, następnie w 1984 roku wraz z Grzegorzem Matuszakiem *Czternaście łódzkich miesięcy* oraz *Rolę kobiet w klasie robotniczej*. Po 1989 roku zajęła się badaniami problemów strukturalnego bezrobocia i jego społecznych skutków (początkowo wspólnie z Grzegorzem Matuszakiem), które zaowocowały serią ośmiu książek, z których na szczególną uwagę zasługuje *Co myślą bezrobotne kobiety*, wydana w 1992 roku. W publikacji tej opisała los kobiet, które straciły pracę na skutek transformacji, restrukturyzacji lub wręcz upadku łódzkiego przemysłu, przede wszystkich włókienniczego. Jest to pierwsze i przez długi czas jedyne naukowe opracowanie badawcze na ten temat.

Wspominana wcześniej Danuta Walczak-Duraj, kolejna członkini prezentowanego tu zespołu badawczego, także zajmowała się socjologią pracy kobiet. W 1974 roku obroniła pracę doktorską pt. *Praca nakładcza kobiet w socjalistycznym systemie społecznym* i opublikowała liczne artykuły na ten temat²⁶, w tym wraz ze Stefanią Dziecielską-Machnikowską w *Kobiecie w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*. W wywiadzie (przeprowadzonym w 2018 roku) wskazuje, że to profesor Dziecielskiej-Machnikowskiej zawdzięcza zainteresowanie socjologią pracy kobiet. Badania te prowadziła w ramach szerszego projektu badań podstawowych „Człowiek i praca”, którego koordynatorką przez lata była socjolożka Jolanta Kulpińska, a następnie ekonomistka Halina Mortimer-Szymczak²⁷. Następnie podjęła badania nad potencjalnymi grupami autonomicznymi,

rozwoju budownictwa mieszkaniowego w Łodzi – nie wspominając oczywiście o roli strajku włókienniczyków – pisze także B. Koperski, I sekretarz KŁ PZPR – we wstępie do książki *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie...*, s. 8.

²⁶ D. Walczak-Duraj, *Praca nakładcza a rodzina*, „Problemy Rodziny” 1974, nr 9–10, s. 9–18; też, *Organizacyjne problemy systemu pracy nakładczej*, „Przegląd Organizacji” 1975, nr 8–9, s. 13–22; też, *Stosunek kobiet do pracy w niepełnym wymiarze godzin w systemie nakładczym oraz w usługach* (we współautorstwie ze Stefanią Dziecielską-Machnikowską), [w:] *Kobieta w społeczeństwie socjalistycznym*, red. S. Dziecielska-Machnikowska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1975, s. 56–87; też, *Społeczna charakterystyka włókienniczyków*, [w:] *Włókiennicze w procesie zmian*, red. J. Kulpińska, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1975, s. 171–194; też, *Problemy kobiet zatrudnionych w nakładztwie*, „Polityka Społeczna” 1976, nr 11–12, s. 18–21; też, *Wnioski praktyczne z badań społeczno-ekonomicznych dotyczących problemów rozwoju przemysłu lekkiego*, „Zeszyty Problemowe MPL”, ROINT, Łódź 1976, s. 100–105.

²⁷ Autorka *Wprowadzenia do Kobiety w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym* oraz licznych prac odnoszących się do pozycji kobiet w świecie pracy, m.in.: H. Mortimer-Szymczak, *Pozycja społeczno-zawodowa kobiet z wyższym wykształceniem (ze szczególnym uwzględnieniem warunków polskich)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 1988, nr 4 (76), s. 63–80; H. Mortimer-Szymczak, J. Florczak-Bywalec, *Praca i kwalifikacje kobiet w Polsce*, [w:] *Kobieta w spo-*

gdzie robotnicy mieliby się sami organizować i dobierać (na wzór ówczesnych francuskich rozwiązań), w ramach których prowadziła wywiady z zatrudnionymi w zakładach Łodzi i innych miast – w przypadku Łodzi były to głównie kobiety.

Badania dotyczące pracy nakładczej dotyczyły przede wszystkim przemysłu wełnianego. Zadaniem nakładczyń miało być cerowanie, a praca ta miała pomóc kobietom łączyć aktywność zawodową z wychowywaniem dzieci. Dziś być może nazwałybyśmy ją pracą na odległość i rozważały jej wpływ na *work-life balance* – mówiła w wywiadzie. Opowiadała dalej: „To zobaczyłam, w jakich warunkach te kobiety pracują – wielkie bele [wełny] w pokoju, kuchnia i pokój, troje dzieci, zapalenie niesamowite, no i te kobiety cerują”.

Badania Danuty Walczak-Duraj, opublikowane między innymi w *Kobiecie w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*, prezentowały sytuację zawodową grupy zazwyczaj pomijanej. Choć nakładczynie pracowały dla łódzkiego przemysłu włókienniczego, znikwały w większości badań poświęconych włókniarcom. Z wywiadów wyłania się bardzo złożony obraz ich sytuacji. Kobiety z jednej strony były zadowolone, że mogą pracować w domu, z drugiej – mówiły, że zostały zostawione same sobie. Musiały kupować sobie igły do cerowania, bo te przysłane przez zakład nie nadawały się, były tępe. Niektóre wypowiedzi badanych kobiet były zdecydowanie negatywne: zostały przez zakłady zostawione same sobie, przywożono im materiały, narzucano terminy i zostawiano. Same musiały organizować sobie stanowisko pracy, ponieważ nie dostawały żadnego wyposażenia. Wywiady odbywały się na Bałutach i Górnej. Respondentki mieszkaly w starym budownictwie, niekiedy w bardzo złych warunkach. „Najbardziej chyba narzekały kobiety z Zakładów Przemysłu Wełnianego im. Niedzielskiego” – wspomina profesor Walczak-Duraj i dodaje – „Zastanawiałam się, po co wozic belę materiału do domu, ale chciano dać kobietom pracę”²⁸.

Badania dotyczące pracy kobiet na trzy zmiany Danuta Walczak-Duraj prowadziła także w ZPB im. Marchlewskiego. Na podstawie ich wyników dziennikarka Irena Dryl napisała na jednej stronie tygodnika „Kultura” artykuł wskazujący na wady systemu tryzmiannowego, który, jak podaje profesor, „został bardzo źle odebrany przez władze”.

Badania te – podsumowuje dziś Walczak-Duraj – przyniosły „poczucie dysonansu pomiędzy całą otoczką, między tym, co się im daje, np. ta praca w systemie nakładczym czy trózmianowym, czemu ona ma służyć, a jak wyglądały realia”. Kojarzy go z koncepcją działań pozornych opisaną przez Jana Lutyńskiego²⁹, niezwykle

leczeństwie socjalistycznym, s. 81–90; *Problemy pracy zawodowej kobiet*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1978, ser. 3, z. 29, s. 1–14.

²⁸ O których funkcjonowaniu z perspektywy pracownic można dowiedzieć się z wywiadu udostępnionego przez Miastograf, <https://miastograf.pl/asset/407> (dostęp: 6.06.2020).

²⁹ J. Lutyński, *Działania pozorne*, „Kultura i Społeczeństwo” 1977, t. 21, nr 2.

popularną w kręgu socjologów w latach 80. XX wieku. „Na przykład na trzeciej zmianie – mówi Walczak-Duraj – tam się chodziło do Marchlewskiego, kobiety w bieliźnie, bo temperatura, a trzeba było obieć w godzinę tyle stanowisk. Warunki techniczne, fizyczne pracy też były przedmiotem uwag, ale też chwaliły system opieki nad dziećmi”. Chodziło nie tylko o typowe zakładowe żłobki i przedszkola, ale też system żłobka czy przedszkola tygodniowego, gdzie dzieci przebywały od poniedziałku do soboty, chwalono też przyzakładową przychodnię. Z jednej strony badaczka obserwowała ciężką pracę kobiet, z drugiej swego rodzaju satysfakcję z pracy w Łodzi,

mieście właśnie, gdzie kobiety są ważne. Wiązało się to z postacią Michaliny Tatarówny-Majkowskiej, w latach 1953–1964 przewodniczącej Wojewódzkiego lub Miejskiego Komitetu PZPR³⁰ – badane były przekonane, że ta była tkaczka, która zrobiła zawrotną polityczną karierę, dba o ich interesy. Miały też to poczucie, że ich praca jest ważna, że robią coś pożytecznego, miały takie poczucie sensu pracy, ciężkiej pracy fizycznej, ale poczucie sensu pracy³¹.

Przypomina to bohaterkę filmu dokumentalnego Marcina Latały *Moja ulica*, w którym przemianie dawnych zakładów im. J. Marchlewskiego przygląda się rodzina mieszkająca po drugiej stronie ulicy w „famułach”, robotniczych domach zbudowanych jeszcze przez Izraela K. Poznańskiego. Seniorka rodziny, była pracownica, wspomina prace w „Unionteksie” i mówi, że wiele by dała za to, by stanąć jeszcze raz przy maszynie i cały dzień przepracować.

Danuta Walczak-Duraj:

To było poczucie czegoś optymistycznego – praca jest, trzeba robić, praca jest ważna, o czym tu dyskutować, dzieci można oddać do żłobka czy przedszkola tygodniowego i pewnie nie miały innego obrazu możliwego zorganizowania pracy i życia³².

W doświadczeniach włókniarek Walczak-Duraj (przeprowadziła około 200 wywiadów) odnajduje poczucie sprawstwa na zasadzie: ja ciężko pracuję, może nie zarabiam najlepiej, ale da się przeżyć.

Inaczej niż w przypadku badań w fabrykach włókienniczych wyglądała tutaj również „kuchnia badawcza” – kobiety chętnie zgadzały się na udział w wywiadach: „nie było problemu, żeby wejść do domu, była otwartość, gotowość, mitygowały się, że nieposprzątane, nie było odmów, raz dziecko było ciężko chore”, ale

³⁰ O karierach partyjnych kobiet w Łodzi pisze biograf Michaliny Tatarówny-Majkowskiej Piotr Ossowski w rozdziale *Partyjne kariery kobiet: kobiety w Komitecie Łódzkim PZPR* zamieszczonym w niniejszej książce.

³¹ Danuta Walczak-Duraj w wywiadzie.

³² Tamże.

innych trudności badaczka dziś nie pamięta. Grzegorz Matuszak, który opowiadał o trudnościach z dotarciem na teren strajkujących zakładów, wspomina jednak, że same włóknianki były pozytywnie nastawione do badania i badaczy. Ich podejście streszcza postawa: „niech pan pisze tak, żeby było dobrze, żeby pomóc”³³.

Stefania Dzięcielska-Machnikowska, Grzegorz Matuszak i Danuta Walczak-Durak pracowali razem – najpierw w Zakładzie Socjologii Przemysłu, a od 1981 roku w Zakładzie Socjologii Zawodu, przekształconym następnie w 1993 roku (w związku z reorganizacją Instytutu Socjologii) w Katedrę Socjologii Zawodu, którą prowadziła najpierw Stefania Dzięcielska-Machnikowska, a następnie, od 1998 roku, Danuta Walczak-Duraj. W 2003 roku, na skutek reorientacji problematyki badawczej, została zmieniona jej nazwa na Katedrę Socjologii Polityki i Moralności.

Transformacja

W latach 80. socjologowie pracy nie koncentrowali się na pracy kobiet, choć publikowane były chociażby wspomniane wyżej opracowania środowiska łódzkiego. Transformacja systemowa przyniosła kolejną reorientację tematyki badawczej. Pojawił się nowy temat: bezrobocie i wraz z nim powróciła w nowej odsłonie problematyka kobiet. Wśród ważnych dla niej łódzkich prac należy wymienić – wspomniane wyżej – *Co myślą bezrobotne kobiety* Stefani Dzięcielskiej-Machnikowskiej oraz *Bezrobocie kobiet w Polsce* Zdzisławy Janowskiej, Jolanty Martini-Fiwek i Zbigniewa Górala z 1992 roku³⁴. To jedno z pierwszych opracowań dotyczących bezrobocia kobiet, napisane przez łódzkich badaczy i ujmujące to zjawisko w ogólnopolskiej perspektywie, a co ważne – wydane także w języku angielskim³⁵. Książka ta ma charakter interdyscyplinarny, jak wiele następnych publikacji ukazujących wielowymiarowo problematykę kobiecą i gender, jej współautorzy reprezentują różne dyscypliny. Zdzisława Janowska, z wykształcenia socjolożka, specjalizuje się w zarządzaniu personelem, zajmuje się działalnością społeczną i polityczną, zostanie wkrótce posłanką i senatorką, liderką Parlamentarnej Grupy Kobiet. Jolanta Martini-Fiwek, demografka i statystyczka na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym, wiąże się bliżej z socjologią medycyny. Zbigniew Góral jest prawnikiem, specjalistą prawa pracy i ubezpieczeń społecznych na Wydziale Prawa i Administracji UŁ. Interdyscyplinarność i sojusz akademii z aktywizmem staną się cechą

³³ Z wywiadu z Grzegorzem Matuszakiem.

³⁴ Z. Janowska, J. Martini-Fiwek, Z. Góral, *Bezrobocie kobiet w Polsce*, Fundacja Friedricha Eberta, Warszawa 1992.

³⁵ Z. Janowska, J. Martini-Fiwek, Z. Góral, *Female unemployment in Poland*, Fundacja Friedricha Eberta, Warszawa 1992.

wielu kolejnych prac poświęconych społecznej pozycji kobiet, nierównościom ze względu na płeć, które już w latach 90. zaczyna się wpisywać do szeroko rozumianej tematyki *gender*. W 1992 roku powstają też w Łodzi pierwsze *gender studies*³⁶.

Nowe tysiąclecie przynosi nowe tematy badawcze. Po bezrobotnych badacze i badaczki zaczynają się przyglądać szwaczkom – następczyniom pracownic fabryk włókienniczych, choć często zdarza się, że to te same kobiety, bowiem szwaczkami zostają byłe włóknarki. Na początku nowego tysiąclecia przemysł włókienniczy zastąpiły szwalnie, w których odbywa się nie tyle produkcja odzieży, ile jej p r z e - s z y c i e, zwane też przerobem uszlachetniającym. Szwalnie wykonują proste operacje będące tylko częścią łańcucha produkcji rozłożonego w globalizującym się świecie między wieloma krajami (byłego bloku wschodniego), by trafić do konsumentów na globalnym rynku. Zachodnie organizacje pozarządowe zaczynają badać warunki pracy szwaczek między innymi w Polsce. Część rezultatów tych badań zostaje opublikowana³⁷, inne pozostają do wiadomości zlecających je organizacji. Badania te opierają się na metodologii społecznego audytu, wcześniej nieznaney w Polsce³⁸.

Następną grupą pracownic nowego wieku, której sytuacja zawodowa wymaga opisu, są pracownice sklepów wielkopowierzchniowych, zwanych potocznie hipermarketami. W badaniach ich warunków pracy bierze udział między innymi Alicja Bortkiewicz z Zakładu Fizjologii Pracy i Ergonomii, Instytutu Medycyny Pracy w Łodzi³⁹.

W kolejnej dekadzie badacze pracy zaczynają się zajmować problematyką prekariatu. Pierwsze polskie opublikowane badania na ten temat są realizowane w Łodzi przez kolejne pokolenie badaczek związanych z Katedrą Socjologii Polityki i Moralności, w jaką przekształciła się Katedra Socjologii Zawodu – Iza Desperak i Judytę Śmiałek⁴⁰. Badanie odbywa się w ramach projektu „Think Tanku Feministycznego Fem Tank”, między innymi w Łódzkiej Specjalnej Strefie Ekonomicznej. W ramach tego samego projektu badanie partycypacyjne w Specjalnej Strefie Ekonomicznej

³⁶ *Gender studies* zostały założone przez Elżbietę H. Oleksy w ramach Ośrodka Naukowo-Badawczego Problematyki Kobiet UŁ, por. <http://www.gender.uni.lodz.pl/polish/index.html> (dostęp: 6.06.2020).

³⁷ J. Szabuńko, A. Seibert, A. Kamińska, *Warunki pracy kobiet w polskim przemyśle odzieżowym*, Koalicja KARAT, Warszawa 2005, https://www.karat.org/wp-content/uploads/2012/01/warunki_pracy-kobiet-odziez-2005.pdf (dostęp: 6.06.2020).

³⁸ Por. I. Desperak, *Audyt społeczny jako propozycja wzbogacenia repertuaru badań społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2012, nr 1, http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume18/PSJ_8_1_Desperak.pdf (dostęp: 6.06.2020).

³⁹ A. Chmielecka, B. Krzyśków, A. Wojciechowska-Nowak, *Warunki pracy i respektowanie praw pracowniczych w supermarketach w Polsce z perspektywy równouprawnienia płci*, Koalicja KARAT, Warszawa 2008, <https://www.karat.org/pl/raport-warunki-pracy-i-respektowanie-praw-pracowniczych-w-supermarketach-w-polsce-z-perspektywy-rownouprawnienia-plci-2008> (dostęp: 6.06.2020).

⁴⁰ I. Desperak, J. Śmiałek, *Młodzi w Łodzi. Prekariat z wyższym wykształceniem. Raport z badań 2010*, <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0099prekariat-lodz.pdf> (dostęp: 6.06.2020); I. Desperak, J. Błachut, E. Jakubowski, *Specjalne strefy...*

w Kobierzycach prowadzi Małgorzata Maciejewska⁴¹. Badania Femtanku koncentrują się na wymiarze płci, wpisując się jednocześnie w tradycję socjologii pracy kobiet, jednak pojawienie się „nowej niebezpiecznej klasy” prekariatu odnotowują także socjologowie pracy czy szerzej rozumiani badacze pracy.

Transformacja stała się kluczowym tematem socjologów w latach 90., a debaty o niej trwały jeszcze w następnej dekadzie⁴². W tym samym czasie zachodzące przemiany odcisnęły także piętno na artystach – do głosu dochodzi sztuka krytyczna⁴³ i również toczy się opowieść o pracy kobiet w Łodzi. Nie można pominąć dwóch ważnych dla tego tematu łódzkich wystaw ostatniej dekady. Pierwszą była wystawa zatytułowana *Wszyscy ludzie będą siostrami* z przełomu 2015 i 2016 roku, zlokalizowana w Muzeum Sztuki MS2 usytuowanym w zrewitalizowanej fabryce I. Pознаńskiego, znanej w PRL jako Zakłady Przemysłu Bawełnianego im. J. Marchlewskiego, w tej samej, w której wywiady ze strajkującymi włókniami prowadził Grzegorz Matuszak⁴⁴. Znalazły się tam kompozycje nawiązujące do przeszłości pracy kobiet oraz jej aktualnych wcieleni: *Pomaganie* Elżbiety Jabłońskiej, czyli haftowany list motywacyjny samotnej matki poszukującej zatrudnienia, czy *Linia montażowa zamkniętymi oczami* autorstwa Allana Sekuły i Nöela Burcha, ukazująca kobiety składające sprzęt elektroniczny w fabryce – mogąca się skojarzyć z opisem pracy w kobierzyckiej strefie ekonomicznej autorstwa Małgorzaty Maciejewskiej. Z kolei w Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi w 2017 roku pokazano wystawę *Opowieści z miasta włókniaerek*, opartą na historiach mówionych na temat pracy w zakładach włókienniczych, zebranych w ramach projektu Łódzkiego Stowarzyszenia Inicjatyw Miejskich „Topografie”, a następnie przetworzonych w kompozycje wykonane przez byłe włóknianki i włóknianki, którzy podzielili się swymi wspomnieniami⁴⁵.

Bibliografia

Chmielecka A., Krzyśków B., Wojciechowska-Nowak A., *Warunki pracy i respektowanie praw pracowniczych w supermarketach w Polsce z perspektywy równouprawnienia płci*, Koalicja KARAT, Warszawa 2008, <https://www.karat.org/pl/raport-warunki-pracy-i-respektowanie-praw-pracowniczych-w-supermarketach-w-polsce-z-perspektywy-rownouprawnienia-plci-2008> (dostęp: 6.06.2020).

⁴¹ M. Maciejewska, *Zmęczone ciała i bezcenne produkty...*

⁴² Por. A. Kolasa-Nowak, *Zmiana systemowa w Polsce w interpretacjach socjologicznych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.

⁴³ Por. I. Kowalczyk, *Ciało i władza. Polska sztuka krytyczna lat 90.*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2002.

⁴⁴ Por. katalog wystawy: J. Sokołowska, J. Bednarek, S. Wilson, M. Vismid, Z. Łapniewska, Muzeum Sztuki, Łódź 2016.

⁴⁵ Por. M. Madejska, *Opowieści z miasta włókniaerek*, komentarz do fotoreportażu, „Miasto Ł.”, 30.11.2017, <http://miastol.pl/opowiesci-z-miasta-wlokniaerek-fotoreportaz/> (dostęp: 6.06.2020).

- Desperak I., *Audyt społeczny jako propozycja wzbogacenia repertuaru badań społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2012, nr 1, s. 60–75, http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume18/PSJ_8_1_Desperak.pdf (dostęp: 6.06.2020).
- Desperak I., *Jak przypomnieć marsz głodowy z 1981 roku w czasach, gdy półki w sklepach się uginają*, https://krytykapolityczna.pl/kultura/marsz-glodowy-kobiet-z-1981/?hide_manifest (dostęp: 6.06.2020).
- Desperak I., Błachut J., Jakubowski E., *Specjalne strefy ekonomiczne*, Wyd. Texter, Warszawa 2018.
- Desperak I., Śmiałek J., *Młodzi w Łodzi. Prekariat z wyższym wykształceniem. Raport z badań 2010*, <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0099prekariat-lodz.pdf> (dostęp: 6.06.2020).
- Dunn E., *Prywatyzując Polskę. O bobofrutach, wielkim biznesie i restrukturyzacji pracy*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2017.
- Dzięcielska-Machnikowska S., *Farmaceuci w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: studium socjologiczne o feminizacji i pozycji społecznej zawodu*, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1966.
- Dzięcielska-Machnikowska S., Kulpińska J., *Awans kobiety*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1966.
- Dzięcielska-Machnikowska S., Matuszak G., *Czternaście łódzkich miesięcy. Studia socjologiczne sierpień 1980–wrzesień 1981*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1984.
- Dzięcielska-Machnikowska S., Matuszak G., *Strajki w wybranych łódzkich zakładach pracy. Opis socjologiczny*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica” 1982, nr 6, s. 29–63.
- Florczak-Bywalec J., *Sytuacja kobiet na rynku pracy*, [w:] *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*, red. S. Dzięcielska-Machnikowska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1975, s. 23–36.
- Historia. 50 lat Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego*, <https://www.eksoc.uni.lodz.pl/wydzial/o-wydziale/historia/> (dostęp: 19.07.2019).
- <http://www.gender.uni.lodz.pl/polish/index.html> (dostęp: 6.06.2020).
- <https://www.miaostograf.pl/asset/4077> (dostęp: 6.06.2020).
- Janowska Z., Martini-Fiwek J., Góral Z., *Bezrobocie kobiet w Polsce*, Fundacja Friedricha Eberta, Warszawa 1992.
- Janowska Z., Martini-Fiwek J., Góral Z., *Female unemployment in Poland*, Fundacja Friedricha Eberta, Warszawa 1992.
- Kenney P., *Budowanie Polski Ludowej. Robotnicy a komuniści 1945–1950*, Wydawnictwo W.A.B. – Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa 2015.
- Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*, red. S. Dzięcielska-Machnikowska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1975.
- Kobieta współczesna. Z badań socjologów, lekarzy, ekonomistów, pedagogów i psychologów*, red. M. Sokołowska, Książka i Wiedza, Warszawa 1966.
- Kolasa-Nowak A., *Zmiana systemowa w Polsce w interpretacjach socjologicznych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.
- Konecki K., *W japońskiej fabryce. Społeczne i kulturowe aspekty pracy i organizacji przedsiębiorstwa*, Instytut Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1992.
- Kowalczyk I., *Ciało i władza. Polska sztuka krytyczna lat 90.*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2002.

- Lutyński J., *Działania pozorne*, „Kultura i Społeczeństwo” 1977, t. 21, nr 2, s. 69–78.
- Lutyński J., *Nauka i polskie problemy. Komentarz socjologa*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1990.
- Maciejewska M., *Zmęczone ciała i bezcenne produkty. Warunki pracy kobiet w specjalnej strefie ekonomicznej przemysłu elektronicznego*, Raport z badań Think Tanku Feministycznego i Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach projektu o warunkach pracy w specjalnych strefach ekonomicznych, 2012, http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/strefy_raport_maciejewska_2012.pdf (dostęp: 6.06.2020).
- Madejska M., *Opowieści z miasta włókniarek*, komentarz do fotoreportażu, „Miasto Ł.”, 30.11.2017, <http://miastol.pl/opowiesci-z-miasta-wlokniarek-fotoreportaz/> (dostęp: 6.06.2020).
- Matuszak G., *Minęło 25 lat, Uniwersytet Łódzki, Katedra Socjologii Polityki i Moralności*, Omega-Praxis, Łódź 2005, s. 12.
- Matuszak G., *Zapomniane strajki*, [w:] I. Desperak, G. Matuszak, M. Sikorska-Kowalska, *Emancypantki, włóknarki i ciche bohaterki. Znikające kobiety, czyli białe plamy naszej historii*, Wydawnictwo Omega-Praxis, Pabianice 2009, https://archive.org/stream/EmancypantkiWłknarkiICicheBohaterkiZnikajceKobietyCzyliBiałePlamyNaszejHistorii/Emancypantki%2C%20w%C5%82%C3%B3knarki%20i%20ciche%20bohaterki%20Znikaj%C4%85ce%20kobiety%2C%20czyli%20bia%C5%82e%20plamy%20naszej%20historii_djvu.txt (dostęp: 6.06.2020).
- Mazurek M., *Społeczeństwo kolejki. O doświadczeniach niedoboru 1945–1989*, Europejskie Centrum Solidarności, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2010.
- Mortimer-Szymczak H., *Pozycja społeczno-zawodowa kobiet z wyższym wykształceniem (ze szczególnym uwzględnieniem warunków polskich)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica” 1988, nr 4 (76), s. 63–80.
- Mortimer-Szymczak H., *Problemy pracy zawodowej kobiet*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1978, ser. 3, z. 29, s. 1–14.
- Mortimer-Szymczak H., *Wprowadzenie*, [w:] *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*, red. S. Dzięcielska-Machnikowska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1975.
- Mortimer-Szymczak H., *Wprowadzenie*, [w:] *Kobieta w społeczeństwie socjalistycznym*, red. S. Dzięcielska-Machnikowska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1975.
- Mortimer-Szymczak H., Florczak-Bywalec J., *Praca i kwalifikacje kobiet w Polsce*, [w:] *Kobieta w społeczeństwie socjalistycznym*, red. S. Dzięcielska-Machnikowska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1975.
- Piotrowski J., *Praca zawodowa kobiet a rodzina. Z prac Instytutu Gospodarstwa Społecznego*, Książka i Wiedza, Warszawa 1963.
- Sullerot E., *Histoire et sociologie du travail féminin. Essai*, Gonthier, Paris 1968.
- Szabuńko J., Seibert A., Kamińska A., *Warunki pracy kobiet w polskim przemyśle odzieżowym*, Koalicja KARAT, Warszawa 2005, https://www.karat.org/wp-content/uploads/2012/01/warunki_pracy-kobiet-odziez-2005.pdf (dostęp: 6.06.2020).
- Walczak-Duraj D., *Ideologiczne i instytucjonalne uwarunkowania ethosu pracy klasy robotniczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1988.
- Walczak-Duraj D., *Organizacyjne problemy systemu pracy nakładczej*, „Przegląd Organizacji” 1975, nr 8–9, s. 13–22.

- Walczak-Duraj D., *Podstawowe sfery potencjalnego uczestnictwa kobiet wiejskich w życiu społeczno-politycznym*, [w:] *Diagnoza sytuacji społeczno-zawodowej kobiet wiejskich w Polsce*, red. J. Krzyszkowski, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. Departament do Spraw Kobiet, Rodziny i Przeciwdziałania Dyskryminacji, Warszawa 2008, s. 125–164.
- Walczak-Duraj D., *Praca nakładcza a rodzina*, „Problemy Rodziny” 1974, nr 9–10, s. 9–18.
- Walczak-Duraj D., *Problemy kobiet zatrudnionych w nakładztwie*, „Polityka Społeczna” 1976, nr 11–12, s. 18–21.
- Walczak-Duraj D., *Społeczna charakterystyka włókniarek-chalupniczek*, [w:] *Włókniarze w procesie zmian*, red. J. Kulpińska, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1975, s. 171–194.
- Walczak-Duraj D., *Stosunek kobiet do pracy w niepełnym wymiarze godzin w systemie nakładczym oraz w usługach* (we współautorstwie ze Stefanią Dzieścielską-Machnikowską), [w:] *Kobieta w społeczeństwie socjalistycznym*, red. S. Dzieścielska-Machnikowska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1975, s. 56–87.
- Walczak-Duraj D., *Wnioski praktyczne z badań społeczno-ekonomicznych dotyczących problemów rozwoju przemysłu lekkiego*, „Zeszyty Problemowe MPL”, ROINT, Łódź 1976, s. 100–105.
- Wszyscy ludzie będą siostrami*, red. J. Sokołowska, Muzeum Sztuki, Łódź 2016.
- Zapolska-Downar M., *Dwie idee emancypacji kobiet w zderzeniu z realnym socjalizmem. Casus łódzkich włókniarek*, [w:] *Kobiety „na zakręcie” 1933–1989*, red. A. Klarman, E. Chabros, IPN, Wrocław 2014.
- Zapolska-Downar M., *W sprawie modernizacji Łodzi w latach 70.*, [w:] K. G. Latocha, A. Ossowski, P. Spodenkiewicz, M. Zapolska-Downar, *Najdłuższe pół wieku. Kalendarium Łodzi 1939–1989*, Biblioteka Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi, t. XXXIII, Łódź 2013.
- Zysiak A., *Punkty za pochodzenie. Powojenna modernizacja i uniwersytet w robotniczym mieście*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2016.